

УДК 339.548

JEL Classification: F02; F51; F53; E64

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)01](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)01)

МАЗАРАКІ Анатолій,
д. е. н., професор, ректор
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: rector@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-5283-8444

МЕЛЬНИК Тетяна,
д. е. н., професор, завідувач кафедри
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: t.melnyk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3839-6018

НЕОПРОТЕКЦІОНІЗМ І ТОРГОВЕЛЬНІ ВІЙНИ

Розглянуто протиріччя сучасного розвитку глобальної економічної системи, що виявляється у поєднанні політик неофрїтрейдерства і неопротекціонізму. Встановлено нові ефективні форми регулювання зовнішньої торгівлі, які значною мірою ускладнюють вільне переміщення товарів через кордони держав. Проаналізовано та ідентифіковано сучасні форми захисту національних ринків. Досліджено передумови настання "торговельних війн" між країнами та окреслено їх наслідки для світової економіки і торгівлі та економік країн, що розвиваються. Розкрито суперечливість наслідків світової політики протекціонізму для розвитку економіки України.

Ключові слова: протекціонізм, неопротекціонізм, міжнародна економічна політика, "торговельна війна", зовнішня торгівля, тарифи, нетарифні заходи.

Постановка проблеми. Наростання відкритості національних економік і лібералізація системи зовнішньоекономічних зв'язків загалом супроводжується комплексом протиріч між окремими країнами й їх угрупованнями, міжнародними економічними організаціями, транснаціональними корпораціями і банками. Це знаходить відображення в еволюції зовнішньоторговельної політики, яку в умовах глобалізації можна визначити як співвідношення неофрїтрейдерства і неопротекціонізму. Протекціонізм, що традиційно реалізовувався інструментами митно-тарифної політики для регулювання зовнішньої торгівлі шляхом обмеження імпорту або бюджетно-податкової політики через стимулювання експорту і ставив за мету, передусім, досягнення конкурентоспроможних позицій національних виробників, активніше доповнюється новими інструментами захисного, стимулюючого, дискримінаційного та рестрикційного характеру, метою використання яких стає здобуття країнами нових переваг.

На сучасному етапі розвитку глобального господарства в умовах поширення інноваційних технологій і прямої залежності суспільства від грошових коштів найбільш руйнівною і поширеною є торговельна війна, метою якої є забезпечення інтересів національної економіки країни при створенні сприятливих умов боротьби з країнами-конку-

рентами на світовому ринку, що суттєво впливає на фінансово-бюджетну сферу держав. Проаналізувавши історичні наслідки торговельних війн, можна стверджувати, що існують *два ймовірних результати* торговельної *війни* – втрата країнами економічного статусу в певній сфері або їх повне розорення.

Оцінюючи процеси глобалізації, слід визнати, що ослаблення традиційних бар'єрів у світовій торговельній системі не призвело до припинення торговельних конфліктів і торговельних війн. "Торговельні війни" між державами, які захищають власних виробників, велися практично завжди. Однак лише наприкінці ХХ ст. вони стали інструментом досягнення геополітичних цілей і набули особливої гостроти. На думку провідних зарубіжних дослідників, у майбутньому "торговельні війни" стануть основною проблемою у відносинах між головними торговельними блоками [1], що зумовлює необхідність подальшого вивчення сучасних форм і особливостей їх прояву.

Для України ці проблеми мають істотне значення, оскільки нині країна вирішує завдання ефективного включення в систему сучасних світогосподарських зв'язків. На етапі більш тісного входження України в міжнародні економічні процеси особливої уваги заслуговує відпрацювання механізму формування співвідношення свободи торгівлі й протекціонізму, який би згладжував наслідки кризових погіршень світової господарської кон'юнктури, дозволяючи в той же час максимально використовувати переваги, які можна отримувати у зовнішній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні прояви доктрини протекціонізму в генезі міжнародної економічної політики досліджено в працях зарубіжних учених: А. Аслунда, Ф. Женере, П. Кругмана, А. Позена, М. Ноланда [1–5] та ін. Вітчизняні вчені (О. Довгаль, В. Юхименко, Л. Поліщук, В. Сіденко [6–9] та ін.) вивчали прояви протекціонізму у торговельній політиці, яка ґрунтується на впровадженні тарифних обмежень, а пізніше і нетарифних інструментів захисту. В працях О. Булатової, А. Келічавого, В. Панченка, Н. Резнікової, І. Пузанова [10–14] тощо розглянуто протекціонізм як складний комплексний механізм економічної політики, спрямований на підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Дослідниками Центру Разумкова всебічно висвітлено питання трансформації системи глобальної лібералізації руху товарів, послуг, капіталів під впливом процесів протекціонізму [15].

Відаючи належне напрацюванням вітчизняних дослідників, доречно додати, що поглибленого дослідження потребують сучасні глобальні тенденції протекціонізму в умовах вільної торгівлі, наслідки впровадження захисних заходів для розвинених країн та країн, що розвиваються, можливості захисту економічних інтересів національних виробників в умовах неопротекціонізму та торговельних війн.

Метою статті є розкриття проблематики неопротекціонізму в сучасний період розвитку глобальної економіки та пов'язаним з цим розгортанням торговельних війн між країнами світу з аналізом їх наслідків для економік світу та України.

Матеріали та методи. Інформаційною базою дослідження є публікації вітчизняних учених щодо проблем протекціонізму і окремих проявів торговельний війн у торговельній політиці; офіційні дані статистичного Бюро США, ВТО, інших міжнародних організацій. Застосовано методи систематизації, аналізу та синтезу, графічний, табличний тощо.

Результати дослідження. Розвиток глобальної економіки після світової кризи 2008–2009 рр. ознаменувався сповільненням економічної динаміки: за десятиріччя після фінансових потрясінь як світова економіка загалом, так і окремі національні економіки досі не вийшли на траєкторію стійкого зростання і розвитку. Глобальна економічна нестабільність є викликом, що змушує держави запроваджувати заходи протекціонізму для забезпечення стабільного розвитку національних економік. Країни з розвинутою економікою, поряд з вимогами забезпечення принципів лібералізму, вдаються до захисту власних ринків заходами, які фактично ставлять під сумнів задекларовані цілі глобалізованої економіки, шляхом встановлення високих рівнів митних зборів, які є недосяжними для інших економік, запроваджуючи технічні вимоги, державну підтримку власних виробників та галузі, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки.

Трансформація глобальної економічної системи.

Якщо розглядати причини економічної деглобалізації, світові експерти виокремлюють два суттєві чинники її нарощування [16]. Проявом *першого* можна вважати скорочення вигод від зовнішньої торгівлі та прямих інвестицій через зростання вартості азійських, зокрема китайських, товарів, та набуття ризиків включення до ланцюгів створення доданої вартості широкого кола країн, що виявилися нездатними підтримувати конкурентні переваги. *Другим* фактором, який виявляється останніми роками і особливо посилюється у 2017–2019 рр., є активізація торговельних та інституційних протистоянь двох найбільших економік світу (США і Китаю) [17], а також нарощування у багатьох країнах світу протекціоністських тенденцій, аргументованих захистом національних ринків та інтересів національної безпеки. Першими (крім торгівлі) це відчули фінансові ринки, на яких посилюлись тенденції невизначеності на ринках прямих інвестицій та цінних паперів.

Поряд з цим можна виділити ще один чинник тенденцій деглобалізації, який виявляється в уповільненні зростання світової економіки, а відтак, "вимоги захисту чи підтримки національних економік можуть розглядатись як форми суперечливих відповідей на стримуючі глобальні тенденції" [15].

Усі ці трансформації у світовій економіці, розширення сфер застосування заходів протекціонізму, диференційований характер використання способів захисту національної економіки свідчать про формування нового напрямку в економічній теорії – неопротекціонізму.

Політика *неопротекціонізму*, за визначенням А. Келічавого, передбачає встановлення адміністративних, фінансових, кредитних, технічних та інших бар'єрів, які значно ускладнюють вільне пересування

товарів через кордони держав [11]. Розглядаючи основні інструменти, що впроваджують країни при здійсненні цієї політики (серед яких можна виділити державне субсидіювання та експортне кредитування, стандартизацію та сертифікацію продукції, фіто-санітарні норми, технічні бар'єри, "добровільне" обмеження експорту, тарифні квоти, компенсаційні мита, антидемпінгові заходи тощо), можна зазначити, що, оскільки вони не є прямими і відкритими заходами, то, з одного боку, ефективно захищають національного виробника й експортера, з іншого – не суперечать зовнішньополітичному курсу держави. Це вказує на те, що політика неопротекціонізму має прихований характер.

Прикладом може бути впровадження механізму "добровільного" обмеження експорту, що передбачає існування домовленості між країнами – торговельними партнерами в умовах, коли країна-імпортер спонукає свого партнера по торгівлі "добровільно" скоротити свій експорт. Замість введення імпорتنих квот країна-імпортер тисне на країну-експортера, вимагаючи від неї введення обмеження на вивіз певного товару. Тому така домовленість насправді не є добровільною, а лише приховує примус торговельних партнерів взяти на себе зобов'язання з обмеження експорту певних товарів у ту чи іншу країну з метою уникнення більш серйозних протекційних заходів. Таким інструментом зазвичай користуються розвинені країни, зокрема США і країни Західної Європи, які фактично шляхом примусу перекладають відповідальність, а з нею і можливі негативні наслідки здебільшого на країни, що розвиваються. В результаті країна-імпортер отримує переваги у можливостях збільшувати національне виробництво через обмеження імпорту товарів тих галузей економіки, які необхідно підтримувати і стимулювати, а відтак, створивши торговельні бар'єри, забезпечує захист внутрішнього ринку.

Характерною ознакою *неокласичних інструментів торговельного захисту* є розширення арсеналу таких заходів. На практиці це здебільшого виглядає як захист навколишнього середовища або захист етики і моралі людини.

Однак існують ще й більш витончені варіанти торговельних обмежень. Наприклад, у Директивах ЄС щодо державних закупівель можна зустріти положення, які свідчать про те, що при відборі тендерних пропозицій перевага надається товарам з інноваційною або енергозберігаючою складовою. На перший погляд, це цілком об'єктивна і виважена вимога, але практично її виконати вкрай складно, і за фактом це становить досить серйозне обмеження.

Попри зміну механізмів торговельних обмежень, парадигма торговельних війн залишається практично незмінною. Хоча в основному всі сучасні доктрини, концепції та стратегії державної безпеки уникають поняття "торговельна війна", політики більшості держав спрямовані на обмеження, деформацію, усунення (навіть до фізичного знищення) конкурентів. Також широко практикується концепція "розорення сусіда", за якою одні держави збагачуються за рахунок інших.

Заходи неопротекціонізму у світі.

Аналітики СОТ та міжнародних дослідницьких центрів здійснюють постійний моніторинг та оцінку торговельних заходів, що вживаються країнами світу. Результати такого моніторингу свідчать, що навіть на фоні поступового відновлення національних економік після глобальної економічної кризи 2009 р. (рис. 1) тенденція до застосування протекціоністських заходів не тільки не спадає, а, навпаки, посилюється. Кількість протекціоністських заходів у 2015 р. перевищувала навіть показник кризового 2009 р. [18]. Більшість обмежуючих заходів досі не скасовані, а отже, загальна кількість торговельних бар'єрів у світі продовжує зростати за накопичувальним підсумком.

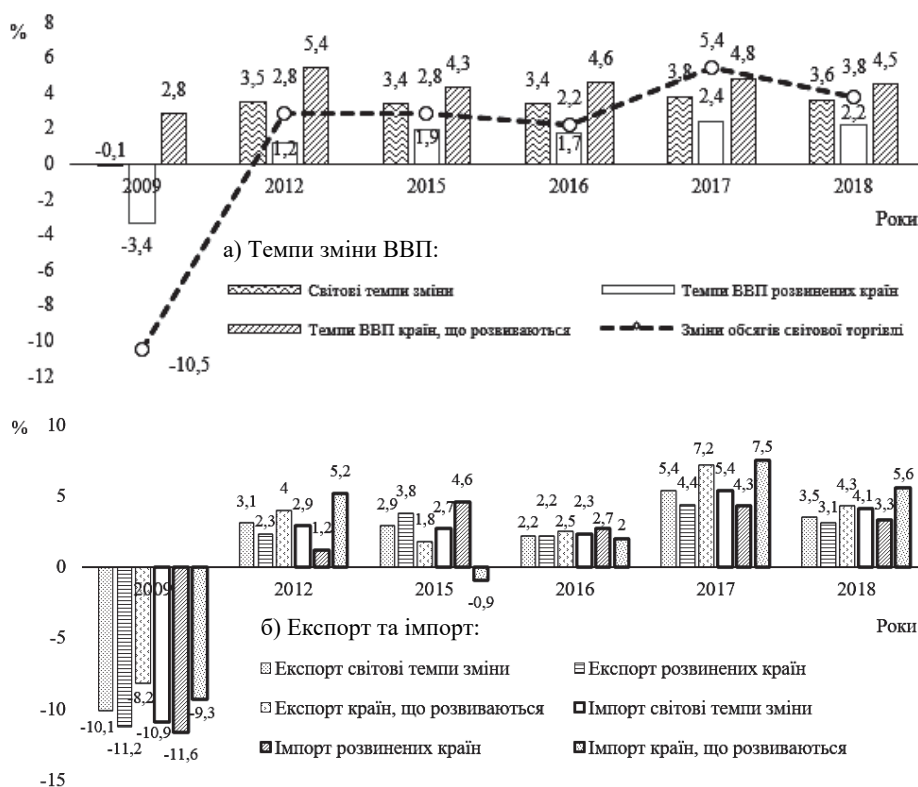

Рис. 1. Динаміка зростання світової економіки (а) і торгівлі (б) (2009–2018 рр.), %

Джерело: побудовано авторами за даними [18].

У 2018 р. 49 % світової торгівлі підпадало під заходи протекціонізму. Цього ж року уряди країн світу втручалися у глобальну торгівлю 1 870 разів, у т. ч. 1 707 – захисних заходів та 400 – норм, спрямованих на лібералізацію [19]. Субсидії для підтримки споживача/виробника, заходи стимулювання експорту і тарифні бар'єри були найбільш поширеними у минулому році. При цьому протягом останніх років відбувалося їх постійне зростання поряд із скороченням кількості тарифних бар'єрів (табл. 1).

Таблиця 1

Впровадження заходів протекціонізму у світі, 2009–2018 рр.

Захід	2009		2012		2015		2016		2017		2018	
	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %
Субсидії (за винятком експортних субсидій)	344	25.8	346	23.6	402	29.2	405	32.7	550	37.1	744	43.6
Заходи, пов'язані з експортом (включаючи експортні субсидії).	322	24.2	362	24.7	329	23.9	274	22.1	354	23.9	319	18.7
Тарифні бар'єри.	230	17.3	263	17.9	246	17.9	200	16.2	210	14.2	198	11.6
Умовні торговельно-захисні заходи	206	15.5	205	14	138	10	143	11.6	164	11.1	174	10.2
Обмеження державних закупівель	79	5.9	66	4.5	62	4.5	64	5.2	70	4.7	103	6.0
Інші	151	11.3	224	15.3	199	14.5	152	12.3	135	9.1	169	9.9
Загалом у світі	1332	100	1466	100	1376	100	1238	100	1483	100	1707	100

Джерело: складено авторами за [17; 18].

Активно захищають національних виробників розвинені та швидкозростаючі країни. Зокрема, країни G20 у 2018 р. запровадили 1 271 нових протекціоністських актів та 327 заходів, спрямованих на лібералізацію торгівлі [18]. За даними *Global Trade Alert* [19], протягом 2009–2018 рр. понад 50 % захисних норм запровадили 10 країн: США, Німеччина, Індія, Російська Федерація, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Китай, Італія, Австралія, Канада. Україною протягом вказаного періоду запроваджено лише 79 заходів, які викривляють умови міжнародної торгівлі товарами. Як видно з рис. 2, до п'ятірки лідерів за запровадженими заходами з протекціонізму у 2018 р. належали США (1666 заходів), Німеччина (1251), Індія (926), Російська Федерація (682) та Бразилія (627). При цьому переважна частина їх власного експорту також знаходиться під загрозою внаслідок експортних обмежень інших країн.

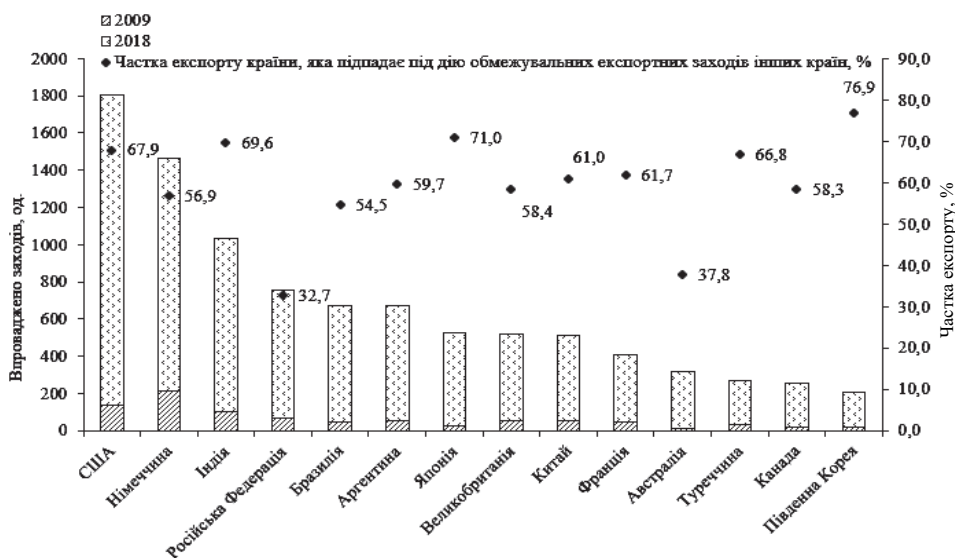

Рис. 2. Кількість протекціоністських заходів у країнах світу

Джерело: побудовано авторами за даними [20].

За результатами аналізу секторної структури застосовуваних протекціоністських заходів виділено десятку секторів, які протягом останніх десяти років найбільше підпадали під їх дію (табл. 2). Три сектори світової економіки протягом 10-ти років – транспортне обладнання, машини спеціального призначення та неблагородні метали вражені протекціоністською політикою понад 1 000 разів [20].

Таблиця 2

Частота впроваджуваних регіонами заходів протекціонізму за секторами промисловості, 2009–2018 рр.

Сектор	Кількість заходів по регіонах							
	Південна Африка	Південна Азія	Північна Америка	Близький Схід і Північна Африка	Латинська Америка	Європа і Центральна Азія	ЄС-28	Східна Азія
Хімічна промисловість	65	189	165	78	163	73	89	154
Металургія	38	160	230	63	115	85	91	148
Електромашинобудування	23	123	88	13	97	49	144	135
Електроенергія і газ	3	15	223	2	62	12	41	115
Вироби з металу	55	70	218	20	122	68	83	97
Машинобудування	20	112	145	21	125	84	195	173
Штучні волокна та інші хімічні продукти	43	105	160	25	127	87	108	115
Продукція сільського господарства	18	128	60	15	135	110	112	145
Техніка спеціального призначення	5	145	115	26	154	130	180	194
Транспортне обладнання	15	98	145	13	148	166	183	206

Джерело: побудовано авторами за даними [20].

У двох найбільш постраждалих секторах (хоча в кожному з них зареєстровано понад 125 перевищень імпорتنих тарифів) на сьогодні найбільш поширеною серед країн G20 формою втручання у форматі "розорення сусіда" були субсидії вітчизняним виробникам і підтримка експорту. Відносно кольорових металів країни вводили загалом 367 умовних заходів захисту і 328 заходів враження, пов'язаних з державними закупівлями уряду за останні 10 років [18].

Як видно з табл. 2, секторальна структура застосування заходів протекціонізму відрізняється залежно від регіону світу. Хоча уряди Північної Америки дуже часто втручаються в сектори неблагородних металів, електроенергії та газу, а також виробів з металу, жоден інший регіон не повторює цієї моделі. Політика Східної Азії та Тихоокеанського регіону орієнтована на захист сектора неблагородних металів, а інші сектори, що найчастіше захищаються урядами цього регіону, не збігаються з секторами, пов'язаними з інтересами країн Північної Америки. Як доводять дані табл. 2, країни Східної Азії та Тихоокеанського регіону, Європейського Союзу, інших країн Європи, а також Центральної

Азії впроваджують однакову політику захисту шляхом протекціоністських інструментів у секторах техніки спеціального призначення та транспортного обладнання. У цих секторах набагато менше вдаються до протекціонізму з боку урядів інших регіонів світу. Причини такої різниці у регіональній реакції.

Торговельні війни.

Торговельна війна передбачає суперництво двох або більше країн з метою впливу на зарубіжні ринки або запобігання економічного втручання в національну економіку при використанні імпорتنих мит, квот тощо з метою скорочення кількості конкурентоспроможного імпорту. В теорії розрізняють два види війн:

наступальні – економічний суб'єкт прагне до збільшення частки власного прибутку від збуту товарів. Суб'єкт робить це з метою витіснення з ринку інших учасників торгових відносин;

оборонні – економічний суб'єкт прагне до збереження поточного становища внутрішнього ринку завдяки усім доступним методам.

Залежно від виду торговельної війни розрізняються і методи, які застосовуються (рис. 3). Проте всі вони спрямовані на один результат – отримати від кінцевої вартості проданого товару найбільший прибуток [21, с. 559–563].

Рис. 3. Інструменти ведення наступальних і оборонних торговельних війн

Джерело: побудовано авторами.

Характерною рисою розпочатої торговельної війни між США і Китаєм є відсутність фокусування лише на питаннях зменшення торговельних дисбалансів та торгівлі між двома цими країнами [22]. Передусім проблема полягає у глобальному перерозподілі сфер впливу між США – визнаним світовим лідером та високодинамічним Китаєм, який намагається стати не менш впливовим актором у сучасному світі. Показовим є той факт, що попри широкий простір цієї торговельної війни, основні суперечності сконцентровані в інноваційно-технологічних сферах, зокрема інформаційно-комунікаційній, в яких США визнані провідним світовим лідером. Саме Китаєм для створення і розвитку власної технологічної ніші як складової глобального (технологічного) лідерства донедавна активно і наполегливо залучалися і впроваджувалися провідні технологічні досягнення розвинених країн [23].

Початок роботи адміністрації Д. Трампа в січні 2017 р. ознаменувався сплеском протекціонізму США, покликаною стимулювати створення нових робочих місць і залучення прямих іноземних інвестицій на внутрішній ринок завдяки високим тарифам на імпортовані товари і зниженню податків на товари, що експортуються. Протекціонізм США, заснований на принципах меркантилізму і активному торговельному балансі, розглядає світову торгівлю як поле переможців і переможених [12]. Унаслідок цього уряд США виступив з критикою Китаю, Японії, Республіки Корея [24] й таких угод про вільну торгівлю, як НАФТА і угоди про вільну торгівлю (УВТ) між Кореєю і США. Спираючись на спрощену аналітичну рамку, президент США наказав вийти з Транстихоокеанського партнерства і виступив із заявами про перегляд НАФТА і УВТ з Кореєю, обговорення яких ведеться й нині. Відповідно до підходів президента Трампа уряд США почав обмірковувати штрафні тарифи відносно Китаю і одночасно стимулювати американські компанії переглянути свої підходи до інвестування за кордоном. Таким чином, уряд США продемонстрував намір переоцінити роль США в глобальному економічному та геополітичному порядку [19; 23–25].

Основною передумовою протекціоністських економічних заходів з боку США було тривале негативне сальдо у зовнішній торгівлі США. Так, дефіцит зовнішньої торгівлі товарами та послугами США у 2018 р. досягнув найвищого за останні 10 років показника – 621 млрд дол. США [27]. Протиріччя з Китаєм виникли на тлі стрімких змін, передусім, в економічних відносинах. Заявленою метою торговельної війни було змусити Пекін відмовитися від крадіжки американських технологій і державної підтримки китайських компаній, щоб вирівняти умови для конкуренції, скоротити дефіцит торгівлі з Китаєм і запобігти втраті економічної й технологічної першості США у світі. Як впливає з динаміки зовнішньої торгівлі США з Китайською Республікою, торговельний дефіцит у 2018 р. набув найбільшого значення за весь період, а з 2019 р. почав скорочуватися (рис. 4).

Якщо проаналізувати наслідки торговельної війни між США та Китаєм за макропоказниками, то Китай переможеним вважати не можна. Так, у II кв. 2020 р. ВВП країни вищий, ніж у кінці 2019 р. У США ж, навпаки, у цьому кварталі в економіці зафіксовано спад в 9.5 %, що в перерахунку на рік становить 32.9 % і є найбільшим падінням як мінімум з 40-х років минулого століття. При цьому відбувається значне укріплення національної валюти Китаю, а долар США, навпаки, слабшає [28].

За цими цифрами в цілому криються більш глибокі та глибинні тенденції у промисловості Китаю, які йдуть йому на користь і допомагають розширювати після скасування карантину присутність країни на світових ринках. Китай наразі все більше постачає на них дуже складну продукцію машинобудування, в секторі якої ще донедавна домінувала Німеччина.

Як показують останні тенденції, у підсумку всі зусилля уряду США "розвести" американську і китайську економіки тільки підштовхують Китай до самодостатності. В Китаї цю нову економічну стратегію називають "подвійною циркуляцією", що передбачає акцент на зовнішніх і внутрішніх драйверах розвитку китайської економіки [28]. Однак в інших країнах її називають імпортозаміщенням.

Протириччя США з Європою виникли на тлі тісних зв'язків окремих європейських країн з Росією, яку США відносять до країн, що становлять загрозу національній безпеці. США, вводячи мита, сподіваються змусити окремі країни ЄС зменшити співпрацю з Росією і зробити Росію більш поступливою.

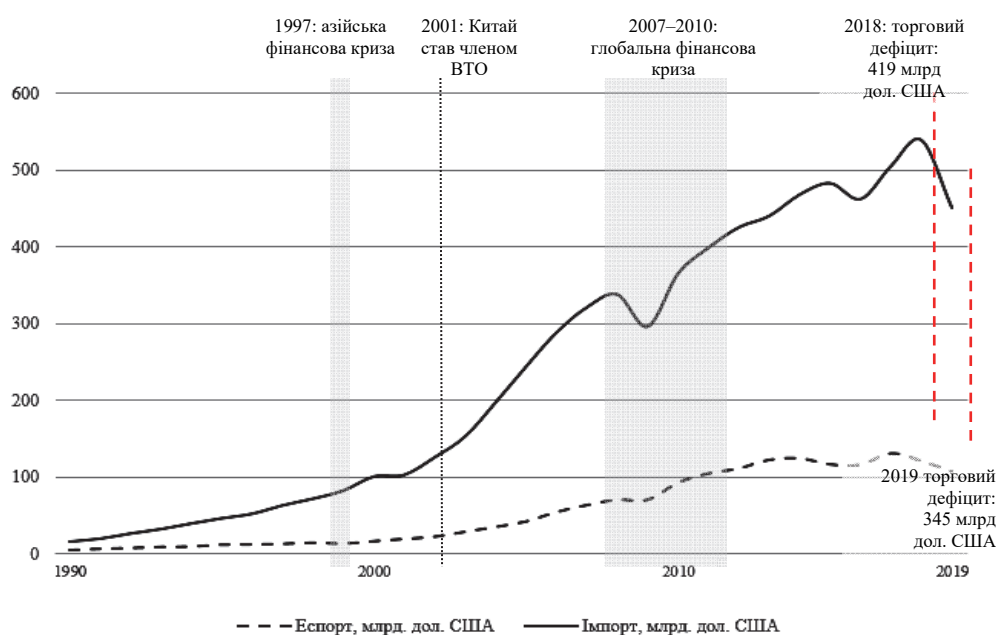

Рис. 4. Динаміка зовнішньої торгівлі США з Китаєм

Джерело: побудовано автором за даними [27; 29].

За даними СОТ, станом на 2019 р. США являли собою країну, що мала найбільшу кількість заходів протекціонізму відносно торговельних партнерів та проти якої застосовується комплекс аналогічних дій [30]. У лютому 2020 р. представники СОТ заявили, що зростання світової торгівлі товарами сповільнилось у 2019 р. порівняно з минулими роками до 3.7 %, що пов'язано переважно з впровадженими протекціоністськими заходами.

Однак, як показує аналіз [29], попри гучні заходи протекціонізму, США мають одні з найнижчих імпортних тарифів серед найбільш розвинених країн світу. Середній імпортний тариф США у 2019 р. становив близько 3.4 % (найвищий – у Південній Кореї (13.6 %), Аргентині (13.5 %) та Бразилії (13.4 %); найнижчий – у Австралії (2.4 %). Країна застосовує переважно заходи нетарифного характеру.

Результати аналізу даних, наданих СОТ, що показують частоту впровадження нетарифних бар'єрів (санітарні та фітосанітарні заходи, технічні бар'єри, антидемпінгові, компенсаційні, захисні, спеціальні захисні заходи, кількісні обмеження, квоти і експортні субсидії), свідчать що інтеграційна структура виявилася найменш протекціоністською владою в тріаді ЄС-США-Китай. Наприкінці 2019 р. європейські органи підтримували або здійснювали в цілому 2 318 нетарифних заходів, більшість з яких склалися з технічних бар'єрів (1133), санітарних та фітосанітарних бар'єрів (698) [31].

Навпаки, США позиціонували себе як найбільш протекціоністський торговельний суб'єкт, беручи до уваги, що протягом останніх десяти років впроваджено 5 393 нетарифні бар'єри, кількість яких у 2.3 раза перевищує показник, зареєстрований в ЄС [31]. Більшість перешкод у торгівлі становили санітарні, фітосанітарні (2 929) та технічні бар'єри (1 585). Китай посідає друге місце в реалізації нетарифних заходів – 3 014, більшість з яких становили технічні бар'єри (1 386) [31]. Беручи до уваги аналізовані дані, можна стверджувати, що, хоча ЄС продовжує здійснювати нетарифні заходи, що впливають на вільну торгівлю з трітими країнами, він не може вважатися промотором цієї тенденції.

Важливим питанням є наслідки впровадження заходів протекціонізму для бізнесу і економіки країни загалом. Результати опитувань більш ніж 2 000 власників бізнесу, проведеними *Global Innovation Barometer* у 2018 р. [32], про позитивні впливи протекціоністських заходів уряду на бізнес, свідчать, що бізнес поділений на два табори і "суперечки" щодо протекціонізму та вільної торгівлі лише набирають оберти. Так, у Франції та Британії дві третини серед власників бізнесу схвалюють протекціоністські заходи, в той час, як у Німеччині таких набагато менше, а в Сполучених Штатах їх рівно половина.

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можна зазначити, що для країн, що розвиваються, у короткостроковій перспективі впроваджені в світі заходи протекціонізму можуть стати поштовхом для розвитку національного виробництва та стимулювання внутрішнього попиту. Це може бути реалізовано шляхом тимчасового захисту новостворених промислових секторів та нових продуктів для світового ринку, а також розвитку внутрішньої конкуренції. Внаслідок стимулювання промисловою політикою попиту на знання можливо залучення масштабних інвестицій в освіту. Також відкриваються можливості для активної співпраці між виробниками та локальними постачальниками та трансферу технологій з метою максимізації кількості переданих знань.

Однак, як зазначають експерти МВФ, суттєвими викликами для подальшого глобального економічного розвитку є посилення політики протекціонізму, що спричинятиме торговельні війни та поглибить рецесійні процеси глобальної економіки. Встановлення тарифних і нетарифних бар'єрів зумовить сповільнення розвитку промислової кооперації та обміну технологіями, оскільки закриття ринків не стимулюватиме конкуренцію, що призведе до уповільнення впровадження інновацій та

зниження їх якості [32]. Як показують результати окремих досліджень, у більш віддаленій перспективі наслідками протекціонізму можуть стати скорочення показників внутрішнього виробництва, продуктивності та інвестицій. Крім цього, це може спричинити зворотну реакцію країн світу [2].

У звіті *UNCTAD* відзначено, що самі по собі тарифні обмежувачі не так страшні – більше 75 % китайських експортерів продовжують торгувати з США навіть при збільшенні мит (а отже, не відбулося серйозного удару по конкуренції). Організація також звертає увагу і на певне заміщення експорту: Мексика, ЄС і Тайвань істотно збільшили свій експорт у США за цей період [17].

Справжня проблема виявляється у функціонуванні виробничих ланцюгів. Експерти МВФ зазначають, що головним ризиком підвищення мит є саме падіння міжнародної кооперації. Частина китайського виробництва вбудована у виробничі цикли японських, корейських, американських і європейських товарів. І тут торговельні війни створюють не тільки додаткове фінансове навантаження на споживача, а й формують невизначеність для інвесторів [33].

Ще одним важливим моментом залишається політичний елемент торговельної війни, а саме – масовий перегляд торговельних угод. Незважаючи на те, що в інших країн немає такої переконливої позиції у торгівлі з Китаєм, проблеми негативного торгового балансу і асиметричною торгівлі є у багатьох.

Наслідки торговельних війн для України.

Розглядаючи причини торговельних війн, можна зазначити, що поряд з іншими ключовими їх мотивами є боротьба за доступ до сировини, а після її переробки – боротьба за ринки збуту готової продукції. Саме два ці фактори покладено в основу всіх торговельних і економічних війн.

В епоху запеклих боїв як за ресурси, так і за ринки збуту готової продукції Україна перебуває в програшному становищі, зважаючи на економічну структуру та показники. Підтверджують це такі факти:

- у структурі експорту товарів переважають сировинні товари та товари первинної обробки (у 2019 р. частка первинного сектора – добувної промисловості та сільського господарства становила 33 %);
- імпортна структура більш ніж на половину формується готовою продукцією;
- значний рівень проникнення імпорту у сектор державних закупівель (38 %), при тому що в США та ЄС цей показник не перевищує 5–7 %;
- постійний дефіцит зовнішньоторговельного балансу: –15.6 млрд дол. США у 2013 р.; –6.4 млрд дол. США у 2016 р.; –12.4 млрд дол. США у 2019 р.;
- деіндустріалізація української економіки (частка переробної промисловості скоротилася з 45 % у 1991 р. до 11 % у 2019 р.);
- інтереси українських товаровиробників на зовнішніх ринках за цей час були вражені 1 384 протекціоністськими заходами інших країн світу, з яких 60.6 % продовжують діяти по сьогодні. Відповідні заходи

зачіпають в основному торгівлю тими товарами, які мають найбільше економічне значення для України: вироби з чорних металів (504 заходи), чорні метали (278), інші вироби з металів (132), зернові культури (101), транспортні засоби і запчастини до них (84 заходи).

Досить суттєві складнощі у зовнішній торгівлі України з її основним партнером – ЄС. Зокрема, у 2009–2018 рр. ЄС запровадив 137 протекціоністських заходів, які так чи інакше торкалися інтересів вітчизняних виробників, з них 96 продовжують діяти по сьогодні. Серед них – три антидемпінгові заходи, які запроваджено цілеспрямовано проти України. Слід зазначити, що 20 заходів являли собою широкомасштабне фінансування міжнародних контрактів експортно-кредитними агентствами Німеччини і Польщі, яке виходило далеко за межі звичних для таких установ напрямків, як страхування, гарантування та часткова компенсація відсотка за експортними кредитами [34].

Проте навіть якщо абстрагуватися від ескалації протекціонізму у часи непевного посткризового відновлення, доступ до ринку ЄС залишається вкрай ускладненим через дію низки прихованих обмежень – технічних бар'єрів у торгівлі, санітарних і фітосанітарних заходів. Результати міжнародних оглядів фахівців *UNCTAD* свідчать, що ЄС на сьогодні є одним із світових центрів неопротекціонізму. Частка тарифних ліній, на які в ЄС діє хоча б один із таких заходів при імпорті, сягає 90 %, відповідно, з цими бар'єрами зіштовхується до 86 % імпортованої країнами ЄС продукції.

На думку експертів, наслідки від "великого протистояння" відчують на собі слабші країни, до яких належить Україна. Зокрема, можна очікувати прояви:

- у скороченні припливу прямих іноземних інвестицій у країну, які і без того мають мізерні обсяги;
- у підриві стабільності світової фінансової системи внаслідок торговельної війни між Китаєм і США, що також передусім відобразиться на фінансових системах слаборозвинених країн;
- внаслідок "розхитування" ситуації на сировинних ринках через протистояння США і Китаю, у разі початку чергової кризи відбудеться обвал на сировинних ринках, що негативно вплине на українську економіку, оскільки близько 70 % вітчизняного експорту становить сировина [20].

Кількість заходів, які країни світу запроваджували проти українського виробника та діють на сьогодні, дорівнює 1 176. Ці норми стосуються: металургії (продукція з чорних металів та сталі – 244); чорних металів та сталі (110); автомобілебудування (122); машинобудування (сільськогосподарська техніка – 96); сільського господарства (зернові – 93). Найбільше таких заходів запроваджено Російською Федерацією – 247.

Згідно з *Global Trade Alert* [19], частка експорту, яка підпадає під вплив протекціоністських заходів, запроваджених як Україною, так і країнами-імпортерами та третіми країнами, щорічно зростає.

У 2017 р. в середньому 45 % експорту та 27 % імпорту України підпадали під інструменти протекціонізму. Найбільше заходів застосовується проти українського експорту з боку третіх сторін та імпортерів – нетарифні методи регулювання та імпортне мито.

В Україні захист національного виробника здійснюється переважно за рахунок антидемпінгового та імпортного мита. При тому, що головні інструменти у розвинених країнах – фінансова підтримка виробника через субсидіювання, державна підтримка на іноземних ринках, пільгові експортні кредити, фінансові гранти.

Таким чином, Україна також відчує наслідки світової торговельної війни. Для національної металургійної промисловості суттєвими викликами стане падіння цін на промислові метали через зниження активності китайських заводів. В ІТ-галузі розпочнеться стагнація на ринку праці, американські технологічні гіганти зменшуватимуть персонал, що знизить попит на українських спеціалістів. Експортний потенціал України загальмує, хоча за умов реалізації вдалих інфраструктурних проектів можна пом'якшити негативний вплив світової кризи.

Україна може скористатися розгортанням у світі торговельних війн як можливістю для реструктуризації та модернізації економіки. *По-перше*, ускладнення доступу на світовий ринок традиційної для України сировини та напівфабрикатів за умов реалізації продуманої промислової політики може стати вагомим стимулом розвитку виробничо-експортного потенціалу для продукції з вищим рівнем доданої вартості. *По-друге*, демонстративний відхід провідних країн і регіонів світу (насамперед США і ЄС) від донедавна панівної ідеї всеохоплюючої і максимально можливої лібералізації міжнародної торгівлі свідчить про відкриття вікна можливостей для України, щоб посилити власну протекціоністську політику та закласти фундамент для розвитку міжнародної конкурентоспроможності національних виробників продукції з високим рівнем доданої вартості.

Для України у короткостроковій перспективі можуть бути використані деякі інструменти політики протекціонізму з метою імпорто-заміщення, нарощування експорту та відновлення внутрішнього виробництва, зокрема: державна фінансова підтримка на дослідження і розробки, експортні кредити, страхування експорту, захист інвестицій, пільги та преференції для інвестицій у виробництво та експорт високотехнологічної продукції (інновацій), державне сприяння виходу на світові ринки через дипломатичні представництва, торгові місії (інструмент просування). А серед екстрених заходів захисту українського виробника від недобросовісного імпорту можна запропонувати: антидемпінгові та компенсаційні мита, тимчасове обмеження імпорту для захисту вітчизняних галузей.

Висновки. Основними характеристиками сучасного періоду розвитку світової економіки і торгівлі, зокрема, є *тенденції деглобалізації – дезінтеграції та протекціонізму.*

Оцінюючи сучасний *протекціонізм*, експерти називають його *неопротекціонізмом*, хоча комбінації захисних інструментів є традиційними: митні тарифи, державна допомога, субсидії, тендерна політика, стандартизація і сертифікація продукції.

Активно захищають національних виробників розвинені та швидкозростаючі країни, зокрема США вживає найбільшу кількість заходів протекціонізму, переважно нетарифного характеру відносно торговельних партнерів, при цьому проти них застосовується комплекс аналогічних дій у зіставних обсягах. В ЄС діють також нетарифні заходи, серед яких більшість становлять технічні, санітарні та фітосанітарні бар'єри.

Існують різні погляди на наслідки від впроваджених заходів протекціонізму для національного бізнесу. У Франції та Британії дві третини серед власників бізнесу схвалюють протекціоністські заходи, в той час як у Німеччині таких набагато менше, а в США їх рівно половина.

Встановлено, що для країн, що розвиваються, протекціонізм може стати поштовхом для розвитку національного виробництва та стимулювання внутрішнього попиту. Це може бути реалізовано шляхом тимчасового захисту вітчизняних новостворених промислових секторів та нових продуктів для світового ринку, а також розвитком внутрішньої конкуренції. Внаслідок стимулювання промисловою політикою попиту на знання можливі залучення масштабних інвестицій в освіту. Також відкриваються можливості для активної співпраці між виробниками та локальними постачальниками та для трансферу технологій з метою максимізації кількості переданих знань. Хоча у більш віддаленій перспективі значна кількість протекціоністських заходів може створити ризики для зростання виробництва, продуктивності та інвестицій на внутрішньому ринку.

"*Торговельні війни*" серед розвинених країн можуть спричинити негативні наслідки для таких слабозвинених країн, як Україна, що може виявлятися у зменшенні обсягів іноземного інвестування, скороченні експорту сировинних галузей, нестабільності валютно-фінансової системи.

Дієвість неопротекціонізму в українських реаліях має виявлятися, з одного боку, у захисті національних економічних інтересів на зовнішніх ринках шляхом впровадження державою інструментів просування вітчизняних виробників на зовнішніх ринках через активізацію співробітництва дипломатичних представництв та торгових місій. З іншого – у впровадженні захисних заходів національного виробника, що передбачає державну фінансову підтримку досліджень й інновацій, встановлення пільг та преференцій для інвестування у виробництво та експорт високотехнологічної (інноваційної) продукції, впровадження заходів експортного кредитування, страхування, захисту інвестицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Åslund A., Dabrowski M. Challenges of Globalization: Imbalances and Growth, 2015. URL: <https://www.researchgate.net/publication/227441550>.

2. Genereux F. Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*. 2017. № 17. February. URL: <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf>.
3. Krugman Paul. Thinking About a Trade War. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html>.
4. Posen Adam S. The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era. 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy>.
5. Noland M., Robinson S., Moran T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). *Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign*, Peterson Institute for International Economics (PIIE) Briefing 16-6. P. 17-39. URL: <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf>.
6. Довгаль О. А. Діалектика протекціонізму і лібералізму у зовнішньоекономічній політиці. *Економіка розвитку*. 2004. № 4 (32). С. 31-35.
7. Мазаракі А. А., Мельник Т. М., Юхименко В. В. та ін. Стратегія посткризового розвитку зовнішньоекономічного сектору України; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2014. 652 с.
8. Поліщук Л. С. Сучасні інструменти протекціонізму основних центрів світового господарства. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. №16. С. 46-49.
9. Сиденко В. Трудные дилеммы обновления глобальной институциональной архитектоники. *Економіка України*. 2017. 4 (657). С. 3-21.
10. Булатова О. В., Марена Т. В. Особливості використання протекціоністських заходів в умовах вільної торгівлі. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. №16. С. 65-68.
11. Келічавий А. В. Політика протекціонізму як фактор підвищення конкурентоспроможності економіки. *Ефективна економіка*. 2014. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3133>.
12. Панченко В., Резнікова Н. Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання. *Міжнародна економічна політика*. 2017. № 2 (27). С. 95-117.
13. Панченко В. Г., Резнікова Н. В. Нова норма світової економіки як середовище становлення неопротекціонізму. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2014. № 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3144.
14. Пузанов І. І. Практика протекціонізму в сучасних умовах. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. 16. С.16-20.
15. Торговельні війни сучасності та їх вплив на економічне зростання і розвиток у світі та Україні; наук. ред. В. Юрчишин. Київ: Заповіт, 2019. 188 с.
16. Morgan J. P. Perspectives. *Global Research*, April, 2019.
17. Trade and Development Report, 2018. URL: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2018_en.pdf.
18. Report on G20 Trade Measures (2019). World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/g20_wto_report_july18_e.pdf.
19. Global Dynamics. The Global Trade Alert. 2018. URL: https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/area_all/year-from_2018/year-to_2018.
20. Evenett S. J., Fritz J. (2018). Brazen Unilateralism: The US-China Tariff War in Perspective. *The 23-rd Global Trade Alert Report*. CEPR Press, 135 p.

21. Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. М.: Социум, 2016. 222 с.
22. China's Trade War Isn't Entirely About Trade. URL: <https://nationalinterest.org>.
23. China's Race to Global Technology Leadership. A. Amighini (Ed.), 2019.
24. United States Trade Representative (USTR). (2017). USTR Calls a Special Session Under the U.S. Korea Free Trade Agreement. July. URL: <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2017/july/ustr-calls-special-session-under-us>
25. Feinman J.N. (2016). A Closer Look: Backlash against Globalization: Deja vu? Deutsch Asset Management. URL: https://fundsus.deutscheam.com/EN/docs/research/A_Closer_Look_by_Josh_Feinman-2016-12.pdf.
26. World Tariff Profiles, 2017. WTO. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/world_tariff_profiles19_e.htm.
27. Офіційний сайт Статистичного Бюро США. United States Census Bureau. URL: <https://www.census.gov>.
28. Which. URL: <https://www.bloomberg.com/asia>.
29. World Tariff Profiles. 2020. WTO. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles20_e.pdf.
30. World Trade Organization (WTO) (2017). World Trade Statistical Review, 2017. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2017_e/wts2017_e.pdf.
31. Integrated analysis and retrieval of notified non-tariff measures. WTO. URL: <https://i-tip.wto.org/goods/Forms/MemberView.aspx?data=default>.
32. Global Innovation Barometer. URL: <https://www.ge.com/reports/innovation-barometer-2018>.
33. Годовой отчет МВФ 2019. Наш взаимосвязанный мир. Международный Валютный Фонд. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf>.
34. Гужва І. Можливості неопротекціонізму. *Дзеркало тижня*. 2018. Вип. № 40. URL: https://zn.ua/ukr/foreign_economics/mozhливosti-neoprotekcionizmu-292197_.html.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2021.

Mazaraki A., Melnyk T. Neo-protectionism and trade wars.

Background. Ukraine is integrating closer into international economic processes and at this stage it is important to work out a mechanism of relationship formation ratio between freedom of trade and protectionism, which would smooth the effects of the global market slump and use maximally the benefits that can be obtained abroad.

The **aim** of the article is to reveal the problems of neo-protectionism in the modern period of global economic development and the related deployment of trade wars between the countries of the world with the analysis of their consequences for the global economies and Ukraine.

Materials and methods. The information base of the study is the publications of domestic and foreign scholars on the protectionism problems and certain trade wars manifestations in trade policy; official data of the statistical office of the USA, the WTO and other international organizations. Methods of systematization, analysis and synthesis, graphic, tabular, etc. have been used in the research.

Results. In the arsenal of trade and political struggle of countries, along with traditional forms of import restrictions, there are effective measures of foreign trade regulation such as administrative, financial, credit, technical, etc., which are gaining strength and greatly complicate free movement of goods across borders. Analysis and identification of modern protection forms of national markets have shown that the expansion of protectionist forms and

methods is carried out as the result of the application of non-tariff trade restrictions, which are particularly active in developed industrialized countries, including the USA, although they are demonstrative free trade supporters. The consequences of the confrontation of "big" economies are manifested in the form of "trade wars". Their escalation can significantly influence the world economy and trade and negatively affect the economies of developing countries.

Conclusion. The development of international trade can be characterized as a combination of neo-free trade and neo-protectionism at the present stage. It has been established that neo-protectionist measures can give impulse to the development of national production and stimulate domestic demand for developing countries, although a significant number of such measures may create significant risks in long-term perspective.

The results of the confrontation between the "big" economies are revealed in the form of "trade wars", which intensification can significantly affect the world economy and trade and negatively influence the economies of developing countries.

Neo-protectionism measures which can be useful for Ukraine's economy development in modern conditions are offered.

Keywords: protectionism, neo-protectionism, international economic policy, "trade war", foreign trade, tariffs, non-tariff measures.

REFERENCES

1. Åslund A., Dabrowski M. (2015). Challenges of Globalization: Imbalances and Growth. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/227441550> [in English].
2. Genereux F. (2017). Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*, 17. February. Retrieved from <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf> [in English].
3. Krugman, Paul (2018). Thinking About a Trade War. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html> [in English].
4. Posen, Adam S. (2018). The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy> [in English].
5. Noland, M., Robinson, S., & Moran, T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign. Peterson Institute for International Economics (PIIE) Briefing, 16-6, 17-39. Retrieved from <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf> [in English].
6. Dovgal', O. A. (2004). Dialektyka protekcionizmu i liberalizmu u zovnishn'oekonomichnij polityci [Protectionism dialectic and liberalism in foreign economic policy]. *Ekonomika rozvytku – Economics of development*, (32), 31-35 [in Ukrainian].
7. Mazaraki, A. A., Mel'nyk, T. M., & Juhymenko, V. V. et al. (2014). Strategija postkryzovogo rozvytku zovnishn'oekonomichnogo sektoru Ukrainy [Post-crisis development strategy of the foreign economic sector of Ukraine]; A. A. Mazaraki (Ed.). Kyi'v: Kyi'vs'kyj nacional'nyj torgovel'no-ekonomichnyj universytet [in Ukrainian].
8. Polishhuk, L. S. (2018). Suchasni instrumenty protekcionizmu osnovnyh centriv svitovogo gospodarstva [Modern tools of protectionism of the main centers of the world economy]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*, 16, 46-49 [in Ukrainian].
9. Sidenko, V. (2017). Trudnye dilemmy obnovenija global'noj institucional'noj arhitektoniki [The difficult dilemmas of renewing the global institutional architectonics]. *Jekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 4 (657), 3-21 [in Russian].
10. Bulatova, O. V., & Marena, T. V. (2018). Osoblyvosti vykorystannja protekcionists'kyh zahodiv v umovah vil'noi' torgivli [Features of the use of protectionist measures in free trade]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*, 16, 65-68 [in Ukrainian].
11. Kelichavyj, A. V. (2014). Polityka protekcionizmu jak faktor pidvyshhennja konkurentospromozhnosti ekonomiky [Protectionism policy as a factor in increasing the competitiveness of the economy]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 6. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3133> [in Ukrainian].

12. Panchenko, V., & Reznikova, N. (2017). Vid protekcionizmu do neoprotekcionizmu: novi vymiry liberal'nogo reguljuvannja [From protectionism to neo-protectionism: new dimensions of liberal regulation]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International Economic Policy*, 2 (27), 95-117 [in Ukrainian].
13. Panchenko, V. G., & Reznikova, N. V. (2014). Nova norma svitovoi' ekonomiky jak seredovyshe stanovlennja neoprotekcionizmu [A new norm of the world economy as an environment for the formation of neo-protectionism]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*. 4. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3144 [in Ukrainian].
14. Puzanov, I. I. (2018). Praktyka protekcionizmu v suchasnyh umovah [Protectionism practice in modern conditions]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*. 16, 16-20 [in Ukrainian].
15. Torgovel'ni vijny suchasnosti ta i'h vplyv na ekonomichne zrostantnja i rozvytok u sviti ta Ukrai'ni [Modern trade wars and their impact on economic growth and development in the world and in Ukraine] (2019); nauk. red. V. Jurchyshyn. Kyi'v: Zapovit [in Ukrainian].
16. Morgan, J. P. (2019). Perspectives. *Global Research*, April [in English].
17. Trade and Development Report (2018). Retrieved from https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2018_en.pdf [in English].
18. Report on G20 Trade Measures (2019). World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/g20_wto_report_july18_e.pdf [in English].
19. Global Dynamics. The Global Trade Alert (2018). Retrieved from https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/area_all/year-from_2018/year-to_2018 [in English].
20. Evenett, S. J., & Fritz J. (2018). Brazen Unilateralism: The US-China Tariff War in Perspective. The 23-rd Global Trade Alert Report. CEPR Press [in English].
21. Kulisher, I. M. (2016). Osnovnye voprosy mezhdunarodnoj torgovoj politiki [Key issues of international trade policy]. Moscow: Socium [in Russian].
22. China's Trade War Isn't Entirely About Trade. Retrieved from <https://nationalinterest.org> [in English].
23. China's Race to Global Technology Leadership (2019). A. Amighini (Ed.) [in English].
24. United States Trade Representative (USTR) (2017). USTR Calls a Special Session Under the U.S. Korea Free Trade Agreement. July. Retrieved from <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2017/july/ustr-calls-special-session-under-us> [in English].
25. Feinman, J. N. (2016). A Closer Look: Backlash against Globalization: Deja vu? Deutsch Asset Management. Retrieved from https://fundsus.deutscheam.com/EN/docs/research/A_Closer_Look_by_Josh_Feinman-2016-12.pdf [in English].
26. World Tariff Profiles (2017). WTO. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/world_tariff_profiles19_e.htm [in English].
27. Oficijnyj sajť statystychnogo Bjuro SShA [Official site of the US Bureau of Statistics]. United States Census Bureau. Retrieved from <https://www.census.gov> [in English].
28. Which. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/asia> [in English].
29. World Tariff Profiles (2020). WTO. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles20_e.pdf [in English].
30. World Trade Organization (WTO) (2017). World Trade Statistical Review. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2017_e/wts2017_e.pdf [in English].
31. Integrated analysis and retrieval of notified non-tariff measures. WTO. Retrieved from <https://i-tip.wto.org/goods/Forms/MemberView.aspx?data=default> [in English].
32. Global Innovation Barometer. Retrieved from <https://www.ge.com/reports/innovation-barometer-2018> [in English].
33. Godovoj otchet MVF 2019. Nash vzaimosvjazannyj mir. Mezhdunarodnyj Valjutnyj Fond. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf> [in Russian].
34. Guzhva, I. (2018). Mozhlyvosti neoprotekcionizmu [Possibilities of neoprotectionism]. *Dzerkalo tyzhnja – Mirror Weekly*, 40. Retrieved from https://zn.ua/ukr/foreign_economics/mozhlyvosti-neoprotekcionizmu-292197_.html [in Ukrainian].